

Unitarizmus és racionalizmus.

Az unitáriusok ellen a történelem folyamán sokszor hangzott el s nyíltan vagy burkoltan hangzik ma is az a vád, hogy vallási kérdésekben igen nagy súlyt helyeznek a józan ész bírálatára. Különösen, hogy a biblia magyarázásánál a józan észet tekintik szabályozó tekintélynek s ezáltal az emberi értelmet fölébe helyezik a kijelentésnek s a földi okoskodást többre becsülik, mint az Isten bölcsességét. Ezért az unitarizmus nem egyéb, mint merő racionalizmus.

Ezekkel a vádakkal szemben nyíltan elismerjük, hogy mi az embert csakugyan nem tartjuk teljesen megromlott s minden jóra képtelen lénynek, aki vallási téren egyebet nem tehet, mint hogy meghajoljon a külső tekintélyek előtt s mint csalhatatlan igazságokat, gondolkodás nélkül fogadja el mindazt, amit a hagyomány jónak és helyesnek ítélt. Mi hiszünk az ember isteni küldetésében és nagy rendeltetésében s hisszük, hogy lelki tehetségeinket Isten éppen azért adta, hogy azokat ne ássuk el, mint a hűtlen szolgál, hanem hogy gyümölcsöztessük és szaporítsuk. Hiszen az írások szerint „az ember mindeneket vizsgál, még az Istenség titkainak a mélységeit is“.

Ami különösen értelmi tehetségünknek a biblia magyarázásában való érvényesítését illeti, e tekintetben az új kor szelleme teljesen igazolta a mi régi felfogásunkat és eljárásunkat. A szó szerinti ihletés tana mind szűkebb térre szorul s a napról-napra előre haladó biblia-kritika — ami szintén értelmi művelet — kézzelfoghatólag igazolta, hogy a biblia emberi nyelven emberek számára írott könyv s jelentését éppen úgy kell megállapítani, mint minden más könyvnek a tartalmát. Sőt a biblia olvasásánál még fokozottabb mértékben kell igénybe vennünk értelmi tehetségünket. Nincsen könyv, amelyhez lelkünknek szentebb érdekei fűződnének, mint a biblia. Semmi sem tehet lelkünkben nagyobb kárt, mint az, ha a biblia szavait hibásan értelmezzük. Ezért fokozott gonddal kell

figyelnünk nemcsak az írók szándékára és céljára, hanem azokra a külső körülményekre is, amelyek között az egyes könyvek létrejöttek. Nehogy azt, ami helyi és idői jellegű, általános és örök érvényű igazságnak tekintsük. Ezt pedig mélyreható elmélkedés, összehasonlítás és következtetés által érhetjük el, ami szintén értelmi munkát igényel. Mi a bibliát hitünk és cselekedeteink legfőbb zsinormértékének tartjuk; de értelmünk és lelkiismeretünk segítségével arra törekszünk, hogy benne Isten igéjét megkülönböztessük az emberi hozzáadásoktól, az igazi kijelentést a helyi és idői járulékoktól, mert Isten nemcsak régen szólott az emberhez. Szól ma is; kijelentése folytonos.

Ugyanezt az eljárást gyakoroljuk a zsinati határozatokkal s az ezek alapján készült hitvallásokkal. Emberi művek ezek is, amelyek a legtisztább indulatból s a legteljesebb jószándékkal keletkezettek, de azért reánk nézve csalhatatlan tekintélyük nincs s velük szemben is fenntartjuk a józan kritika jogát. Mi azért örök időre megállapított dogmát nem ismerünk. Isten minket nem üres gépeknek, hanem szabad és öntudatos lényeknek teremtett. A gondolatnak ezt a szabadságát semmi külső tekintély kedvéért feláldozni nem tudnók; mert ezáltal le kellene mondanunk a fejlődés és haladás lehetőségéről, le kellene mondanunk arról, hogy vallási téren a tudomány és kultúra újabb vívmányaival lépést tarthassunk s ezáltal lelkünk összhangját biztosíthassuk. De ezt követeli emberi méltóságunk is, amely nem tűri a vak alázatosságot és a szolgai engedelmességet. Az apostol is azt mondja: „Imádkozom a lélekkel, de imádkozom az értelemmel is; énekelek a lélekkel, de énekelek az értelemmel is. A gyülekezetben inkább akarok öt szót szólani értelemmel, hogy egyebeket is tanítsak, hogynem mint tizezer szót nyelveken.“ (I. Kor. XIV. 15., 19.)

De hát végeredményben ugyanezt teszik többi keresztény testvéreink is. A különbség csak az, hogy amíg mi nyíltan és őszintén bevalljuk, addig az u. n. orthodoxok tiltakoznak ellene, sőt egyenesen vádat kovácsolnak belőle. Hiszen nem is lehet ez másképpen. Akinek Isten ép szemet adott, vajjon nem használja-e azt? Vagy el lehet-e képzelni, hogy némely esetben igénybe vegye ezt a becses isteni adományt, máskor meg szándékosan ne használja azt? Ha Isten okos értelmet adott nekünk, azt azért adta, hogy éljünk vele s életünket, cselekedeteinket annak az útmutatása szerint irányítsuk. Azért még azok, akik különben vallási téren ve-

széyesnek tartják az ész jogainak érvényesítését, akik a vallást féltik a kételkedéssel járó bizonytalanságtól: még azok sem térhetnek ki a gondolkozás, mérlegelés, ítélet, összehasonlítás értelmi művelete elől. Luther az emberi értelmet, Isten igéjével szemben, a Sátán munkájának minősítette, mégis magára és másokra nézve ezt tekintette bírónak a biblia magyarázásában és a hit kérdéseinek megítélésében. Ezért válogatta meg a bibliai könyveket tartalmuk szerint. Ezért nevezte a Jakab apostol levelét „szalma levél“-nek; mert az „sem a tiszta tannak, sem az apostolí modornak“ nem felel meg. Ezért nyilatkozott így a Jelenések könyvéről: „E könyvet sem apostolinak, sem prófétainak nem tartom s nem tesz rám olyan benyomást, mintha a szentlélek által iratott volna.“ És ezért mondta, hogy „minden embernek csak akkor kell hinnie Isten igéjében, ha belsőleg érzi, hogy valóban igazság az.“ „Mivel pedig az emberek különbözőképpen éreznek, ezért a hit is különböző. Még csak két virág sem tökéletesen egyenlő egymással; úgy nem létezhetik két ember sem, kinek teljesen ugyanazon hite lenne; azért földolog, hogy mindenki saját hitének tisztaságáról és valódiságáról *teljes tudattal* birjon.“ Így beszélt Luther. De hát beszélhetett-e másképpen az, aki a wormszi birodalmi gyűlésen így nyilatkozott: „Nem tanácsos az embernek lelkiismerete ellen cselekedni.“

Ugyanezt tapasztaljuk általában a keresztényeknél. Ahol a hitet formákba öntik, ahol hitvallást készítenek, ahol az ember a saját hitét akár tanítás, akár vitatkozás alakjában terjeszteni akarja, ahol megtámadott hitvallását védelmébe veszi: ott mindenütt értelmi munkát végeznek. Azt mondja Channing, hogy „mindenki örömet ragaszkodik a józan okossághoz, midőn felekezete javára hasznos szolgálatot tehet s csak akkor panaszkodik ellene, midőn annak fegyverei őt sebzik“.

Igaz, hogy amint mindenféle isteni adománnyal: úgy az értelemmel is visszaélhet vallási téren az ember. Az értelem sokszor tulságos számító, önző, felfuvalkodott s az ilyen elvakult értelem nagy rombolást okozhat a vallás világában, mint a jégeső az aranykalászokkal megrakott búza-mezőkben. A számító értelem elfojthatja azt a lelkesedést, amely nélkül a vallás csak olyan, mint a festett kép, amelyben nincsen lélek és élet. Az önző értelem megtagadja a legszentebb igazságot is, ha az az ő egyéni érdekeit nem szolgálja. A fölfuvalkodott értelem pedig most a kételkedés (szkepticizmus) majd pedig az áteizmus örvényébe merül. De hát vajjon

megvetjük-e az aranyat azért, mert azt sokan meghamisítják? És megsemmisítünk-e minden tüzet, azért, mert az némelykor rossz ember kezébe kerülve, korlátját veszíti s hamuvá égeti a munka és szorgalom gyümölcseit? Az ilyen visszaélések még nagyobb vigyázásra és óvatosságra intenek. Éppen így az értelemmel való visszaélések is arra indítanak, hogy azt fejlesszük, műveljük s vele minél tisztább és igazabb ítéletekre törekedjünk.

Elenyésző csekélység az a kár, ami az értelem túlkapásaiból származik, ahoz az áldáshoz mérten, amit a tiszta értelem terjeszt a vallás világában. Ahová a nap nem bocsáthatja be életadó sugaraikat, ott szintelenek lesznek a virágok, lábra kapnak az élősdiék s lassankint a pusztulás terjeszti szét fekete szárnyait. Így a vallás mezején is ott, ahova a tiszta értelem be nem világíthat, elhalványulnak a hit virágai s mellettük lábrakapnak az elfogultság és babona különböző fajai, amelyek kérielhetetlen ellenségei az igazi vallásosságnak. A kereszténység történelme azt bizonyítja, hogy azok voltak a legsötétebb századok, amelyekben a tiszta értelem a vallás világából ki volt tiltva s a legtöbb tévedés és ferde hitvallás éppen ott készült, ahol a gondolat bilincseket hordozott. Az ilyen korokban kap lábra a hiszékenység, amelyben a báránybőrbe öltözött hamis próféták tévtanai a legkedvezőbb fogadtatásra találnak. Itt burjánzik fel az okultizmus különböző neme, amelynek sötétjében buján teremnek a képzelet szörnyszülőttei. Éppen ezért nem győzzük eléggé hangoztatni a tiszta értelem jogait a vallás világában s bünt követ el a kereszténység ellen az, aki ezeket a jogokat megsemmisíteni akarja.

Azonban a tiszta értelemnek ilyen mértékű érvényesítése még nem teológiai racionálizmus, habár megengedjük, hogy a szó jelentéséből erre is lehet következtetni. Ráció = ész, értelem. Aki mégis az értelem használatáért az unitáriusok ellen a racionálizmus vádját hangoztatja, az nincsen tisztában sem az unitárizmus sem a racionálizmus természetével és lényegével. Racionálizmus van a filozófiában, az irodalomban, a művészetben sőt újabban olvasunk a fűtés, a táplálkozás, a szerelem, a nevelés stb. racionálizálásáról. Azonban minket ezek most nem érdekelnek. Mi csupán a teológiai racionálizmussal kívánunk foglalkozni.

Mit jelent a racionálizmus a teológiában? Figyelmen kívül hagyva a középkori racionálizmust, mely a skolászticizmusban jutott kifejezésre, Brassai így határozza meg: „rationalis theologia“ annyi,

mint „az istenség fogalmát az ész világánál puhatoló és fejtegető tanulmány“.¹ Ennél még többet mond a következő meghatározás: „Racionálizmus a teológiában az a gondolkozásmód, mely az emberi értelmet a vallásnak épen úgy szervül és zsinórmértékéül tekinti, mint az erkölcsi cselekedeteket ugyanannak voltaképen való tartalmául“.² Háromféle alakban szokott jelentkezni, u. m.: vulgáris racionálizmus, mely az orthodox hitelveket igyekszik racionálizálni, s spekulatív racionálizmus, mely emberi okoskodás útján keresi a hitigazságokat és a kritikai racionálizmus, amely a multa és a jövőre való tekintet nélkül tisztán a kritika eszközeivel operál. Mindenik forma hatott a keresztény s különösen a protestáns teológiára, de leghatározottabban az utolsó nyomta reá bélyegét. Ennélfogva a modern racionálizmusnak a teológiában az az ismertető jegye van, hogy a hit- és isteni kijelentés elvetésével a vallást tisztán az emberi értelemből vezeti le. Gyökérszállai visszanyulnak a deizmus és naturálizmus néven ismert teológiai irányzatokba, amelyek a kijelentett vallások helyére a természetes vallást teszik s a kijelentett vallást csak annyiban tartják igaznak, amennyiben a természetes vallással megegyezik. De a racionálizmus igazi virágkorát a német „felvilágosodás“ hatása alatt érte. Legöntudatosabb szószólója *Kant*, aki abban különbözik elődeitől, hogy nem a tiszta ész, hanem a *gyakorlati ész* tette a vallás alapjául. Szerinte a gyakorlati ész az erkölcsi törvény föltétlen és határtalan érvényessége mellett teszen bizonyosságot. Azonban az ezen törvényen alapuló erkölcsi világrend helyreállítása és fenntartása sokszor kívül esik e világon és az emberi tehetségeken: ezért hinnünk kell Istenben és a jövő életben. Ennélfogva a vallás, melynek alapeszméi: Isten, szabadság és halhatatlanság, az erkölcsiségnek szükségképpeni következménye.

Ez röviden a racionálizmus a teológiában. Hogy ezt nem lehet azonosítani az unitarizmusmal, az első tekintetre is világos. Csupán négy lényegbe vágó különbségre mutatok rá ezuttal. Egyik az, hogy míg a teológiai racionálizmus teljesen elveti a kijelentést, addig az unitarizmus a kijelentés alapján áll s a tiszta ész segítségével csak

¹ Dr. Brassai Sámuel: „Nézetek a vallás eszméjéről“. Kiadja a Dávid Ferenc Egylet. Kolozsvár, 1898. 18 l.

² Zoványi Jenő: „Teológiai Ismeretek Tára“. Mezőtur, 1901. III. k. 178 lap.

megtisztítani igyekszik az emberi tévedésektől. A másik az, hogy míg a teológiai racionálizmus a történelmi alapokat mellőzi, addig az unitarizmus kiváló súlyt helyez a történelmi megalapozásra. A harmadik az, hogy míg a teológiai racionálizmus az erkölcsiségre építi a vallás egész épületét, addig az unitarizmus hit nélkül a valást elgondolni nem tudja. A negyedik az, hogy míg a teológiai racionálizmus az ember tehetségei közül csupán az értelmet emeli ki s minden igazságot abból akar levonni, addig az unitarizmus az ember összes tehetségein épül fel.

Habár ezek szerint mindenben nem is vállalhatunk közösséget a teológiai racionálizmussal, mégis egyes túlzásaitól eltekintve, készséggel ismerjük el, hogy mint egyik történelmi tényező, igen nagy szolgálatot tett a kereszténységnek s különösen az unitarizmusnak. Sikerrel vette fel a harcot a megcsontosodott orthodoxiával s az értelem segítségével bevilágított a hagyományok sötétségébe. Kimutatta a százados dogmák tarthatatlanságát. A nyomában megindult kritikai szellem új világitásba helyezte a protestáns egyházak hitrendszerét. A kereszténység természetfölötti származása helyett rámutatott azokra a természetes okokra, amelyek létrehozták. Eltörölte a csodákban való hitet s kimutatta, hogy a kereszténység sokkal biztosabb alapokon áll, minthogy azt csodákkal kellene támogatni. Világító fényénél más alakot öltött Jézus, mint aminőnek az egyházi hagyományok őrizték. Lehullottak róla azok a legendák, mithoszok, amelyekbe a századok kegyelele öltöztette s amelyek által eredeti alakja hozzáférhetetlenné lett. A kritika boncoló kése alá vette a bibliát. Kimutatta a szószerinti ihletés tarthatatlanságát. Rávilágított azokra az okokra és célokra, amelyek az írókat vezették. Így a bibliát közelebb hozta a mai ember lelki világához. Az általa megtört úton fejlődött ki az u. n. modern teológia, amely a vallás és tudomány között összhangot keresett és talált. Végül az emberi gondolatot felszabadította a dogmák és hagyományok súlyos bilincsei alól s vallási téren is kivívta az egyéni szabadságot. Egyszóval a racionálizmus a maga korában úgy világitott, mint a tűzoszlop a pusztában vándorló nép előtt. Ha nem is vezethetett be egészen az ígéret földjére, de legalább az utat, mely oda viszen, megmutatta.

Ezzel a történelemben hivatását betöltötte. Ujabb csillagok tűntek fel, amelyek fényét elhomályosították s amelyek jobban bevilágítanak a lélek belsejébe. Így a vallás problémáját közelebről

meghatározzák. Ezért mondja Brassai, hogy a „rationalis theologia“ immár a múlté, „a többi metaphysikai lommal együtt szegreakasztották, mint a babyloni fogságban nyomorgó zsidók a hárfáikat a Jahve dicsőítésére nem hangoztathatván, a babyloni vizek partján termő füzfákra“.

A racionális teológiának ezen letünését elsősorban az a veleszületett gyöngesége okozta, hogy az emberi értelemnek tulságos nagy erőt tulajdonított. Nagyobbat, mint amennyit megvalósítani tud. Elvetette az isteni kijelentést s teljesen az emberi értelemre akarta építeni a vallást. Ugy cselekedett, mint az a gyermek, aki kanállal akarta kimerni a tenger vizét. Ki akarta oltani a napot, hogy helyette földi gyertyákat gyújtson, amelyek pedig millió számban sem helyettesíthetik azt. Az emberi értelem olyan, mint a szem, amelynek, hogy láthasson, a nap világosságára van szüksége. Sőtétben a legépebb szem is eltéved. Az isteni kijelentés világossága a legmegbízhatóbb vezérünk a keresztény vallás világában. Jézus maga is azt mondta: „Nem azért jöttem, hogy a törvényt eltöröljem, hanem, hogy azt betöltssem“. Az emberi értelem egymagára nem elégséges a vallás mélységeinek felfogására. Aki az isteni hang előtt bedugja füleit, az biztosan eltéved a nagy bizonytalanságban. Az értelem csak egy sugár amellett a fénytenger mellett, amely az isteni kijelentésből sugárzik reánk. „Amit szem nem látott, fül nem hallott, azt jelentette ki Isten a maga lelke által“ — mondja a szentírás.

Egy másik veleszületett hibája a racionalizmusnak az, hogy az emberi tehetségek közül csupán a lélek értelmi erejére kívánt építeni s nem számolt azokkal a titkos sugallatokkal, amelyek naponkint szinte észrevétlenül a lelket betöltik, mint a belső tapasztalatok és meglátások, vallási élmények, intuíciók, prófétai, művészi, költői ihletések és az érzelmek különböző nemei. Már pedig egymagában az értelemmel nem lehet a lélek titkos mélységeibe bevilágítani. Még a külső jelenségekről is öt érzékünkkel szerzünk tudomást. Közülök egy csak nagyon ritka esetben elégséges arra, hogy valamely dologról biztos és helyes ismeretet szerezzünk. Ha egy szép melódiát hallunk, keressük a forrást, ahonnan a hangok kiindulnak. Ha egy nagy emberről olvasunk, vágyat érzünk, hogy személyesen is láthassuk. A rádióon tökéletesen halljuk a hangot, de ime, a tudomány nem elégedett meg ezzel, hanem kitalálta a távolba látást is, hogy hang és látás kölcsönösen egészítsék ki

egyik a másét. A filmen szemünk előtt peregnek le a legszebb képek s mégis a technika kitalálta a beszélő filmet, hogy látásunk a hallás által tökéletesebb legyen. Hogyan elégedett volna meg hát az ember azzal, hogy lelke határtalan mélységeit egyedül az értelem segítségével fejtsse meg.

A harmadik veleszületett gyöngesége a racionálizmusnak az, hogy a szabadságot tévesen értelmezte és gyakorolta. Annyira becsülte az egyén jogait, hogy azokkal szemben semmi korlátot nem tűrt. Lessinggel az igazság keresésének a szabadságát többre értékelte, mint magát az igazságot. Feledte, hogy az igazi szabadság nem egyéb, mint az isteni törvényeknek való engedelmesség. Ilyen föltétlen törvényeket nem ismert s ezért a szabadság címén a szabadság örvényébe merült.

Természetes, hogy ilyen felkészültséggel nem oldhatta meg a vallás rejtélyes és bonyolult problémáját. Csak egy lépést tett a cél felé, de már a felszínen kénytelen volt megállni. A vallást pusztán értelmi oldaláról fogta fel s benne nem látott egyebet, mint az emberi értelem produktumát. Hát igaz, hogy minden vallásban van olyan alkotó rész, amit az emberi értelem hoz létre. Ilyen minden vallásnak a megjelenési formája: a tan, amelyben kifejezésre jut. De, miként a test egymagában még nem teszi az embert: úgy az értelmi fogalmak s ezeknek rendszere nem jelenti a vallás igazi lényegét. A vallás igazi gyökérszállai a felszín alatt mélyen benyulnak az emberi lélek titkos rejtekeibe, ahova ez idő szerint nem hatolhat be az értelem világossága. Ezért minden vallásban van valami misztikus: a léleknek Istenhez való kapcsolódása és Istenben való élete. Ez az, amit az értelem megfogni és kimagyarázni nem tud. Miképpen tudná megmagyarázni pl. Pál apostol megtérését a damaszki úton, vagy az első pünköst fölemelő eseményeit. Az Istenben való hit bizonyítására a racionálizmus külső értelmi érveket állapított meg. Ilyenek a világ létre s annak szép rendjére, a lények különböző neveire, a történelemre és az erkölcsi törvényre alapított bizonyítékok. De hát vajjon valaki ezeknek a bizonyítékoknak pusztán ismerete és betanulása által hívővé lesz-e? A hit Istennek ajándéka s emberi érvekkel fokozni és erősíteni lehet, de megteremteni nem. Ha a vallás pusztán értelmi ismeret volna, akkor azt, mint bármily tudományt, a fogalmak és bizonyítékok segítségével közölni lehetne. De a vallás nem egy a tudással.

Van tehát minden vallásban racionális elem; de van irracionális is. Az első a tan, a hitvallás, a dogma, amelyben kifejezésre jut a vallás; de ez soha sem elégséges igazi mélységeinek és gazdagságának a kimerítésére; a másik a vallásos hit, amely a lélek mélységeiből, Istennek titkos sugallataiból fakad. Ezért mondja Armstrong, aki pedig hét gyönyörű előadásban az emberi tehetségek megbízhatóságát az ágoszticizmussal szemben sok tudással és kiváló elmeéllel bizonyítja, hogy „az értelmi igazságok nem visznek tényleg a vallás palotájába, de elvezetnek a kapujáig, elvezetnek addig, hogy az ajtón kopogtathatunk”.¹ A vallás palotájába már csak Istennek atyai vezetése és jóságos útmutatása mellett juthatunk be, mert „a hit valóban Istennek ajándéka”.

Egy másik tévedése a racionalizmusnak az, hogy a vallást csupán erkölcsi oldaláról tekintette és fogta fel. Kétségtelen, hogy vallást erkölcs nélkül elgondolni nem tudunk. Sokkal közelebb vannak ezek egymáshoz, mint két ikertestvér. A kettő között választó vonalat huzni nem lehet. Egy tökéletes egységet alkotnak. Kölcsönösen emelik, irányítják és támogatják egyik a másikat. Nincsen az erkölcsből független vallás, de viszont nincsen a vallástól független erkölcs. Azért nem lehet egyiket a másik rovására előnyben részesíteni. Amit követel a vallás, nem tiltja azt az erkölcs s amit az erkölcs kíván, az nem lehet vallástalan.

A teológiai racionalizmus fogatkozása éppen abban áll, hogy a vallásnak ezt a kettős tartalmát nem tudta kimeríteni s a vallási elemet háttérbe szorította az erkölcsi tartalomért. Az erkölcs alapjára építette a hitet, de ezáltal a kettőt elválasztotta egymástól s a vallást úgy tüntette fel, mint az erkölcs járulékát. Nem Istent, hanem az erkölcsi törvényt tette a vallás tárgyává. Már pedig az ép és hármonikus emberi lélekben a vallási elem éppen olyan erővel működik, mint az erkölcsi. Ami különösen a keresztény vallást illeti, itt a hit megelőzi az erkölcsöt, mert „az igaz ember hitből él” s nem az erkölcs, hanem a hit által idvezül. Az erkölcs nem egyéb, mint az Isten akaratának a teljesítése. Így tehát a teológiai racionalizmus a vallás igazi mélységeibe itt sem hatolt be s a kereszténység lényegét megérteni és felfogni nem tudta.

A gyakorlati vallásosság terén még silányabb gyümölcsöket

¹ Armstrong A. Richard: Isten és lelek. Tanulmány a vallás eredeti alapjáról. Ford. Péterfi Dénes. Kolozsvár, 1898. 29. lap

termett. Az a rideg észvallás, amelyből minden misztikumot kiirtott, amely már többé nem is vallás, hanem filozófia: a hit után áhító lelkeket nem tudta kielégíteni. Egyesek, ha lelkesültek is érte, de a tömegeket nem tudta megmozgatni s a tömegek vallásává nem lehetett. Hiányzott belőle az a melegség, amely önzetlen és lélekből származó jó cselekedetekre tudna ragadni s az Isten akarata helyébe a kötelesség kategórikus imperatívusát állította. Ez a vallás a közhasználatban nem volt egyéb, mint a hasznos és észszerű cselekedetek eszköze. Hatása alatt a lelkész közönséges tanítóvá, az egyházi beszéd tanítássá, a templom iskolává s az imádság és Isten igéje az erkölcsös élet célszerű eszközévé lett. Ez az irányzat a mi egyházunkban is érezte hatását. Ennek következtében keletkeztek egyházi beszédek a gyümölcsfaoltásról, a méhészetről, az okos gazdálkodásról és magtárak alapításáról, amelyek bármennyire is áldásosak a mindennapi életben, de Isten igéjének a megnyugtató és fölemelő erejét pótolni nem tudják.

Végeredményében tehát téves alapról indul ki minden olyan törekvés, mely a vallás alapját az emberi lélek egyik vagy másik tehetségére kívánja fektetni. Egyoldalú a kiindulása és egyoldalú lesz az eredmény is. A vallás alapja nem lehet csak az értelem, amely esetben pusztá értelmi ismeretté lenne; nem lehet pusztá érzelem, amely esetben miszticizmussá változnék és nem lehet csak az akarat, amely esetben rideg törvénnyé fejlődne vissza. A célja sem lehet az a vallásnak, hogy lelkünknek csupán az egyik vagy másik tehetségét építse és javítsa. A vallás az ember egész lelki világát betölti s abból nő ki, mint a virág a földből. Áldásával az egész embert boldogítja, emeli és nemesíti, mint a nap a természetet. Az unitárius vallás éppen arra törekszik, hogy a vallást a kultúremberhez s a kultúrembert a valláshoz közelebb hozza s így egy áldott összhangot teremtsen, mely a lélek belső békéjét biztosítsa.

Vári Albert.

Brassai, mint tanítómester.¹

Nem emlékezésedet mondok a nagy tudós, Brassai Sámuel felett; az én hangom erőtlén ahhoz. Csupán megemlékezni akarok róla, mint ahogy családi körben, jó barátok között szokás azokról, kiket szeretünk, kiket csodálunk, kikhez a hála köt. Itt családban érzem magam; olyanok vannak itt, kik Brassai nagy szellemét bizonytal jobban ismerik, mint én; de én is azon szerencsések közé tartozom, kik nagy szellemének világító, termékenyítő erejét, szívének jóságos melegét oly mértékben érezték, hogy az évtizedeken át folyton nagyobbodó lelki erővé, másokra is hasznosan kiható életforrássá alakult bennem. A nagy Brassai nekem szóló tanításait én továbbadtam s az eredmények mutatták, hogy ezek a tanítások is elkezdtek az örökkévalóság útját.

Brassai... Brassai Sámuel, ha e nevet kimondom, előttem nem úgy jelenik meg, mintha egy ember nevét jelentené, hanem mintha azt mondanám: Az Idő... A Tudás... szóval egy súlyos, nagy fogalom, melyhez hozzátársul a Nagyság, a Mérhetetlenség, a Csodálat...

Én mélységes hálámat is csatolom hozzá; mert, ha a fiatal-ság zúgolódott is bennem akkor régen, mikor szemtől-szemben ültem vele, mert nagyon megrakta vállaim; az idők mulásában, a belátás növekedtével, az értelem feldolgozó erejének nagyobbodásával a súly kisebbedett a vállamon, a hallott igazság lényemmé változott és könnyű lett az én járásom ott, ahol annyi más csak botorkált. Mikor pedig az ember évek teltevel önmagával csinál számadást, hogy kinek mit köszönhet fejlődésében; én, a Brassai, a nagy tudós tanításait legnagyobb értékeim közé számítom, azok közé, melyeket szüleim házából hoztam útravalónak s éldöntötték életem folyását.

*

¹ A Dávid Ferenc-Egyletben tartott felolvasás.